

О. Верхогляд, аспірантка кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Особливості правового регулювання порядку вирішення питання про речові докази у кримінальному судочинстві

Одним із процесуальних рішень слідчого та судді у кримінальному судочинстві, яким може бути суттєво обмежено право власності особи, є рішення стосовно вирішення долі речових доказів (за умови, звичайно, що вони мають власника і певну цінність). За загальним правилом ці питання розв'язуються у вирокі суду або в постанові слідчого про закриття кримінальної справи. Втім існують випадки, коли доля речових доказів вирішується ще до завершення провадження по кримінальній справі. Гарантією забезпечення права власності та попередження незаконного та необґрунтованого його обмеження в такому разі є відповідна процесуальна форма, а саме — належна права регламентація підстав та порядку вирішення долі речових доказів особами, які здійснюють провадження по справі, до прийняття кінцевих процесуальних рішень. Аналіз чинного кримінально-процесуального законодавства України та практики його застосування свідчить про недосконалість правового механізму в цій частині, наявність суперечностей між КПК України і підзаконними нормативними актами, що в деяких випадках надає надто широкого простору для розсуду правозастосувача, можливим наслідком якого виступає порушення прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Викладене обумовлює актуальність наукового аналізу зазначеної проблеми.

Деякі аспекти проблеми забезпечення майнових прав осіб при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу були предметом наукових досліджень Ф. Н. Багаутдінова, В. І. Мариніва, І. Л. Петрухіна, О. В. Смирнова, А. Г. Халіуліна, С. А. Шейфера та інших вчених. Проте рівень наукової розробки цієї проблеми не є достатнім, оскільки залишається низка питань, вирішення яких має практичне і наукове значення. До таких, зокрема, слід віднести проблему правової ре-

гламентації підстав та порядку реалізації речових доказів при провадженні по кримінальній справі, встановлення належних гарантій забезпечення прав учасників кримінального судочинства при вирішенні питання щодо їх долі.

У зв'язку з цим автор ставить собі за мету виявити можливі варіанти удосконалення механізму забезпечення права власності осіб, які залучаються до участі у кримінальному судочинстві, при вирішенні долі речових доказів. Для досягнення цієї мети слід вирішити такі завдання: проаналізувати відповідні нормативні акти, якими регулюється зазначене питання, практику їх застосування, окремі правові норми законодавства іноземних держав.

Одним із основоположних прав людини є право власності, яке гарантується та захищається Конституцією України і галузевим законодавством. Під ним розуміють закріплену за власником юридично забезпечену можливість володіти, користуватися і розпоряджатися належним йому майном за своїм розсудом і в своєму інтересі шляхом здійснення щодо цього майна будь-яких дій, що не суперечать закону та іншим нормативним актам і не порушують права і охоронювані законом інтереси інших осіб, а також можливість усувати втручання всіх третіх осіб у сферу його господарського панування¹.

Право власності має велике значення для особистості, оскільки без нього неможливі її автономність і вільний розвиток. Воно має природний характер, тобто, за визначенням С. С. Алексеева, «...безпосередньо випливає із життя, із розуму, багато в чому визначає мораль і звичай, є головною підставою для оцінки самого діючого права»².

Суб'єктивне право власності є майновим, абсолютним, речовим і безстроковим. Відповідно до Конституції України визнання, дотримання та захист права приватної власності, яке належить до основних прав, невідчужуваних і таких, що належать людині від народження, є обов'язком держави. Частина 2 ст. 3 Конституції України закріплює, що права і свободи людини, зокрема право власності, та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виходячи з цього, ст. 41 Основного Закону передбачає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю,

¹ Сергеев, А. П. Гражданское право. Т. 1 / А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — М., 2001. — С. 346–347.

² Домашенко, М. В. Власність і право власності. Нариси з історії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М. В. Домашенко, В. Є. Рубаник. — Х., 2002. — С. 65.

результатами інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Проте у деяких випадках, установлених законом, воно може бути обмежене у зв'язку з необхідністю захисту суспільних інтересів та законних інтересів окремих громадян. Зокрема, це стосується сфери кримінального судочинства. У зв'язку з цим у Конституції України передбачено, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише за умов воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

У наведених положеннях Конституції України виражений один із основоположних аспектів верховенства права — загальновизнаний у цивілізованих державах принцип недоторканності власності, який є гарантією права власності у всіх її складових, таких як володіння, користування і розпорядження своїм майном. Цьому кореспондують положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція), згідно із якими кожна фізична або юридична особа має право на повагу своєї власності; ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права; держава має право забезпечити виконання таких законів, які вона вважає необхідними для здійснення контролю за використанням власності згідно із загальними інтересами (ст. 1 «Захист власності» Протоколу № 1); кожен у разі суперечки про його цивільні права та обов'язки або у разі пред'явлення йому будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і публічний розгляд справи у розумний строк незалежним і неупередженим судом, який створений на основі закону (п. 1 ст. 6 Конвенції).

Втручання держави у відносини власності не повинно бути свавільним і порушувати рівновагу між інтересами суспільства та основними правами окремої особи в силу принципів верховенства права і юридичної рівності.

Обмеження права власності має здійснюватися на підставі судового рішення, оскільки саме судовій процедурі притаманні такі специ-

фічні ознаки, які є суттєвими гарантіями забезпечення прав людини, — зокрема гласність судового розгляду, змагальність тощо.

Конституційні гарантії охорони приватної власності законом і допустимості конфіскації майна не інакше як за рішенням суду, судового захисту поширюються як на сферу цивільно-правових відносин, так і на відносини держави та особистості у публічно-правовій сфері.

Згідно із ст. 346 ЦК України право власності припиняється у разі: відчуження власником свого майна; відмови власника від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; знищення майна; викупу пам'яток історії та культури; викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; викупу нерухомого майна у зв'язку із викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації. Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом.

Отже, припинення права власності можливо або з волі самого власника, або через обставини, що не можуть розглядатися як дії третіх осіб, які спеціально спрямовані на припинення права власності, або в результаті примусового вилучення майна у власника на законних підставах.

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства України право власності учасників кримінального процесу може бути обмежено на законних підставах у таких випадках: накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії, з метою забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна (ч. 1 ст. 126 КПК); проведення слідчих дій (обшук, виїмка) і вилучення в ході них предметів і документів, які в подальшому можуть бути визнані доказами по справі (ст. 179 КПК); вирішення питання про речові докази вироком, ухвалою чи постановою суду або постановою органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи (ч. 1 ст. 81 КПК), конфіскації майна.

Таким чином, одним із випадків, коли право власності може бути обмежене на законних підставах у сфері кримінального судочинства, є вирішення питання про речові докази. Оскільки йдеться про обмеження конституційного права людини, особливого значення набуває правовий порядок його застосування, наявність юридичних гарантій, які забезпечують захист законних інтересів особи. Як зазначалося

вище, чинний правовий механізм регулювання даного питання не є досконалим і потребує певних змін і доповнень, спрямованих на підвищення рівня захищеності законних інтересів осіб, чий майнові права обмежуються у зв'язку із вирішенням питання про речові докази.

За загальним правилом предмети та документи, які мають ознаки, передбачені ст. 78 КПК, є речовими доказами і вилучаються у особи на цій підставі. Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства вони зберігаються до набрання вироком законної сили або до закінчення строку оскарження постанови чи ухвали про закриття справи (ч. 1 ст. 80 КПК). Отже, остаточно питання про речові докази вирішується при закритті кримінальної справи та при винесенні судом вироку. Відповідно до цього суб'єктом, до компетенції якого належить вирішення питання про речові докази, є слідчий (при прийнятті рішення про закриття кримінальної справи) та суд (при винесенні вироку).

Разом з тим Кримінально-процесуальний кодекс України встановлює єдиний виняток із цього правила, передбачений ч. 4 ст. 80 КПК, відповідно до якої речові докази, що можуть швидко зіпсуватися і які не можуть бути повернуті володільцеві, негайно здаються державним або кооперативним організаціям для реалізації. Водночас слід зазначити, що підзаконний нормативний акт, який регулює порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду, дещо інакше вирішує це питання, розширюючи підстави реалізації речових доказів до набрання законної сили названими процесуальними рішеннями. Йдеться про однойменну інструкцію, затверджену спільним наказом Генеральної прокуратури, Служби безпеки України, Державної судової адміністрації від 13.05.2004 р. (далі — Інструкція). На відміну від КПК України, у п. 35 Інструкції встановлено декілька винятків із загального правила, зокрема: товари, продукція, майно, які мають значення речових доказів, передаються для реалізації спеціально виділеним підприємствам у порядку, встановленому законом, по-перше, якщо вони можуть швидко зіпсуватися; по-друге — втратити свою вартість у зв'язку із моральним старінням; по-третє, зберігання яких утруднено або витрати на забезпечення спеціальних умов зберігання прирівнюються до їх вартості і не можуть бути повернуті власнику. Отже, зазначеним нормативним актом суттєво розширено підстави реалізації речових доказів до винесення судом вироку або набрання законної сили постановою про закриття криміналь-

ної справи. Більше того, запроваджуючи нові порівняно із законом підстави їх реалізації, Інструкція містить оцінні поняття, які потребують тлумачення, наприклад втрата вартості речових доказів у зв'язку з їх моральним старінням.

Виходячи з цього, постає питання, яке має не тільки теоретичне, а й важливе прикладне значення — чи може підзаконний акт, яким є зазначена Інструкція, розширювати перелік винятків, який встановлений КПК України, тобто законом, що стосується випадків можливої реалізації речових доказів до набрання законної сили прийнятими по справі процесуальними рішеннями.

У теорії права поширеною є точка зору щодо віднесення до джерел кримінально-процесуального права не тільки законів, а й підзаконних актів¹. За визначенням С. С. Алексеєва, підзаконний нормативний акт — це нормативний юридичний акт компетентного органу, що заснований на законі і не суперечить йому². Одним із видів підзаконних актів є інструкція — акт, що видається з метою роз'яснення порядку застосування норм права або з метою встановлення методичних правил і способів виконання певних операцій, дій³. З огляду на сферу дії норм підзаконних актів у сфері кримінального судочинства, а також на те, що ці норми мають деталізуючий і додатковий характер, можна назвати їх спеціалізованими нормами кримінально-процесуального права⁴. Проте підзаконні акти не повинні безпосередньо встановлювати права і свободи громадян у сфері кримінального судочинства, тому що вирішення подібних питань є прерогативою закону. Конституція України закріплює положення, відповідно до якого виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; правовий режим власності; судоустрій, судочинство, статус суддів, основи судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації і діяльності адвокатури (пп. 1, 7, 14 ч. 1 ст. 92). Підзаконними актами регламентується детальний порядок вирішення

¹ Дроздов, О. М. Джерела кримінально-процесуального права / О. М. Дроздов. — Х., 2008. — С. 41.

² Алексеєв, С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеєв. — М., 1982. — Т. II. — С. 227.

³ Цвік, М. В. Загальна теорія держави та права / М. В. Цвік, О. В. Петришин. — Х., 2009. — С. 289.

⁴ Алексеєв, С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеєв. — М., 1982. — Т. II. — С. 241.

деяких питань, що стосуються організаційного забезпечення виконання приписів законів¹. У разі якщо такі акти стосуються прав і свобод громадян, вони в обов'язковому порядку мають бути зареєстровані в Міністерстві юстиції України².

Отже, оскільки вирішення питання про речові докази до закінчення провадження по справі пов'язане із позбавленням права власності особи, логічним уявляється висновок про неможливість розширення підзаконним актом переліку винятків, встановленого законом. На наш погляд, він має визначатися виключно кримінально-процесуальним кодексом. Що ж до Інструкції, то вона повинна регулювати відповідний порядок реалізації речових доказів, що можлива з підстав, визначених законом.

У порівняльному плані певний інтерес викликає вирішення цього питання у проектах КПК України та законодавстві деяких країн — членів СНД. Згідно із ч. 1, ч. 2 ст. 161 проекту КПК, поданого на розгляд Верховної Ради України народними депутатами В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним, підлягають реалізації до закінчення провадження по справі, по-перше, предмети, які внаслідок громіздкості або інших причин не можуть зберігатися при кримінальній справі, у тому числі великі партії товарів, зберігання яких утруднено або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких прирівнюються до їх вартості або перевищують її; по-друге, товари і продукція, а також майно, які можуть швидко зіпсуватися, втратити свою вартість у зв'язку з моральним старінням, зберігання яких утруднено або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких прирівнюються до їх вартості чи перевищують її. Такі саме підстави реалізації речових доказів до закінчення провадження по кримінальній справі передбачені й у ч. 2 ст. 82 КПК РФ.

Проектом КПК від 21.05.07 р., підготовленим робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, це питання взагалі не регулюється.

КПК Білорусії (ч. 5 ст. 97) і Таджикистану (ч. 1 ст. 79) передбачають лише одну підставу для реалізації речових доказів до закінчення провадження по справі, а саме — їх швидке псування, якщо вони не можуть бути повернуті володільцеві. На відміну від цього, КПК Вірме-

¹ Грошевой, Ю. М. Кримінальний процес України / Ю. М. Грошевой, В. М. Хотенець. — Х., 2002. — С. 150.

² Дроздов, О. М. Джерела кримінально-процесуального права / О. М. Дроздов. — Х., 2008. — С. 42.

нії (ст. 118) та Молдови (ст. 161) встановлюють значно ширший перелік випадків вирішення питання про долю речових доказів до закінчення провадження по кримінальній справі. Орган, який здійснює кримінальне провадження, повертає власнику або законному володільцеві: предмети, що швидко псуються; предмети, необхідні для використання у повсякденному побуті, на які за законом не може бути накладене стягнення; птиця і домашні тварини, автомобіль та інший транспортний засіб, якщо на них не накладено арешт для забезпечення цивільного позову, судових витрат або можливого майнового стягнення. У випадку, коли власник або законний володільець предметів невідомий або не має можливості повернути вищевказані речові докази з інших причин, вони здаються у відповідні організації для зберігання, догляду або реалізації. Кримінально-процесуальне законодавство Киргизстану (ч. 3 ст. 86 КПК) передбачає, що питання про долю речових доказів до закінчення провадження по справі вирішується зі згоди прокурора і за участю судового виконавця. КПК Узбекистану (ст. 210) встановлює, що після виконання необхідних слідчих дій із числа речових доказів повинні бути невідкладно повернуті за належністю предмети, що швидко псуються; домашня худоба, птиця та інші тварини, що потребують догляду. У випадках, коли законний володільець або власник предметів, що швидко псуються, або домашньої худоби, птиці, інших тварин невідомий або повернення їх є неможливим з інших причин, вони здаються до відповідних підприємств, установ, організацій для догляду за ними або для використання за призначенням.

Наведене дозволяє дійти висновку, що найбільш поширеною підставою для реалізації речових доказів до закінчення провадження по справі є загроза їх швидкого зіпсування. Що ж стосується морального старіння, то така підстава для їх реалізації передбачена лише проектом кримінально-процесуального кодексу, поданим на розгляд Верховної Ради України народними депутатами В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним, а також КПК РФ.

З урахуванням потреб правозастосовної практики вбачається, що передбачений чинним КПК України виняток із загального правила збереження речових доказів до набуття законної сили вироком суду або постановою слідчого про закриття кримінальної справи має бути доповнено. Необхідно закріпити, що речові докази реалізуються до закінчення провадження по справі у разі, якщо вони: внаслідок громіздкості або з інших причин не можуть зберігатися при кримінальній справі, у тому числі великі партії товарів, зберігання яких утруд-

нено або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких прирівнюються до їх вартості або перевищують її; втрачають свою вартість у зв'язку з моральним старінням, зберігання яких утруднено або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких прирівнюються до їх вартості або перевищують її.

Питання про речові докази вирішується вироком, ухвалою чи постановою суду або постановою органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи, при цьому: знаряддя злочину, що належать обвинуваченому, конфіскуються; речі, вилучені із обігу, передаються відповідним установам або знищуються; речі, які не мають ніякої цінності і не можуть бути використані, знищуються, а у випадках, коли заінтересовані особи просять про це, можуть бути передані їм; гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, передаються в дохід держави; гроші, цінності та інші речі, які були об'єктом злочинних дій, повертаються їх законним володільцям, а якщо їх не встановлено, то вони переходять у власність держави (ч. 1 ст. 81 КПК України).

Як впливає із наведених законоположень, які встановлюють загальний порядок вирішення питань про речові докази, позбавлення особи її майна, визнаного речовим доказом, здійснюється в результаті винесення судового рішення по суті кримінальної справи, що кореспондує вимозі ст. 41 Конституції України, згідно з якою конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі і порядку, встановлених законом, і положенням ст. 346 ЦК України, що закріплює підстави припинення права власності.

Стосовно порядку прийняття рішення про реалізацію речових доказів на досудовому провадженні слід зазначити, що кримінально-процесуальне законодавство України не передбачає будь-яких його особливостей. На практиці воно приймається органом, який здійснює досудове слідство, або прокурором. На нашу думку, зазначене рішення має належати до судової юрисдикції, оскільки йдеться про припинення права власності особи. Вбачається, що вилучення майна у власника або законного володільця повинно здійснюватися без рішення суду тільки в тих випадках, коли таке вилучення є тимчасовим, не призводить до позбавлення особи права власності і передбачає наступний судовий контроль.

Вищезазначене дозволяє дійти таких висновків: передбачений КПК України порядок вирішення питання про речові докази потребує удосконалення; ч. 4 ст. 80 КПК України в частині правового регулювання випадків реалізації речових доказів до закінчення провадження по

справі доцільно доповнити такими підставами: громіздкість або інші причини, що унеможливають зберігання речових доказів при кримінальній справі, у тому числі великі партії товарів, зберігання яких утруднено або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких прирівнюються до їх вартості або перевищують її; втрата вартості речовими доказами у зв'язку з їх моральним старінням; труднощі, пов'язані із зберіганням речових доказів.

Прийняття рішення про реалізацію речових доказів у зазначених випадках на досудовому провадженні уявляється доцільним віднести до компетенції суду.